

Ιδεολογία Κράτος Κοινωνία

Του ΛΕΝΟΥ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

Διευθυντή Ερευνών / ΕΙΕ

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΕΡΙΚ ΧΟΜΠΕΜΠΑΟΥΜ χαρακτήρισε τον αιώνα που μόλις έφυγε «αιώνα των άκρων». Ίσως, τηρουμένων των αναλογιών, η ονομασία αυτή να προσιδιάζει και στον δέκατο τέταρτο αιώνα και να αφορά το σύνολο της Χριστιανοσύνης, Ανατολικής και Δυτικής. Πράγματι, συντελούνται τότε τεράστιες αλλαγές, μεταλλάξεις και οσμώσεις, είτε στο χώρο της τεχνολογίας και της οικονομίας είτε στο χώρο της «εθνικής» ταυτότητας και της διακίνησης των ιδεών. Οι Ρωμαίοι (δηλ. οι Βυζαντινοί) προσέρχονται στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι με αμνηχανία.

Ο κακός Σεναχηρείμ, στη Νίκαια, δεν είχε κρύψει τη δυσφορία του για την άλωση της Βασιλεύουσας από τον καίσαρα Αλέξιο Στρατηγόπουλο και τους Μογγόλους μισθοφόρους του και ασφαλώς δεν ήταν ο μόνος απαισόδοξος στην αυλή των Λασκάρων Παλαιολόγων στη Νίκαια. Η αυτάρκης Ρωμανία της Νίκαιας μεταβαλλόταν και πάλι στην ασθενή Ρωμανία της Κωνσταντινούπολης. Οι δύο γενιές «φραγκοκρατίας», μετά το 1204, στον ελλαδικό χώρο, η σταθεροποίηση του σερβικού παράγοντα, μετά το 1300, και οι παρεμβάσεις του βουλγαρικού βασιλείου αποτελούσαν τρεις σταθερές υποχρεωτικές και καθοριστικές για το μέλλον της ευρωπαϊκής και πάλι ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η Δυτική Χριστιανοσύνη, αφού δεν έχει διαμορφωθεί ακόμη η έννοια της Ευρώπης, ούτε γεωγραφικά ούτε πολιτικά ή πολιτιστικά, γνώριζε περίοδο πολιτικής, οικονομικής και δημογραφικής σταθερότητας, ευμάρειας και ανάπτυξης και είχε ήδη αποκρυσταλλώσει τις θέσεις και τις βλέψεις της στην Ανατολική Χριστιανοσύνη και στην Ασία, αναζητώντας νέους δρόμους εμπορίου (το δρόμο για την Κίνα και τις Ινδίες). Οι κατακτήσεις της τεχνολογίας (όπως η ανακάλυψη της πυξίδας) καθιστούσαν τις μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών από αγορά σε

▲ Ο Θεόδωρος Μειοχίτης (Λεπιμέρεια από ψηφιδωτή παράσταση στη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη), μέγας λογοθέτης του Γενικού του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, ανέλαβε την πολυδάπανη αναστήλωση (1315-20) της εκκλησίας. Σε αντίθεση και ενδεχομένως αντιπαράθεση με την «προοδεντική» και ανήσυχη Θεσσαλονίκη, η Κωνσταντινούπολη αντιπαράθετει την υποβλητικής πολυτέλειας αριστοκρατική τέχνη.

αγορά ταχύτερες, ασφαλέστερες και αποτελεσματικότερες. Αν η Δυτική Ευρώπη στην εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων ήταν ένας σοβαρός εξωτερικός παράγων αποσταθεροποίησης και συνεχών εμπλοκών, κατά το φθινόβιο ΙΓ και ΙΔ αιώνα, αποτελούσε μία εσωτερική, πιεστική, καθημερινή πραγματικότητα, της οποίας ολόενα και σπανιότερα οι προτάσεις και οι επιλογές συνέπιπταν με τις επιθυμίες των Ρωμαίων. Τέλος, αν ο παλιός αραβικός παράγων ελαχιστοποιήταν βαθμιαία, ο τουρκικός κίνδυνος (σελτζουκικός και οθωμανικός) οικειοποιούμενος και σχεδόν μονοπωλώντας το Ισλάμ, έκρουε ήδη τις ανατολικές θύρες της Ρωμαϊκής (δηλ. του Βυζαντίου).

Οι από τη Νίκαια ρωμιοί, οι νέοι κύριοι της Κωνσταντινούπολης, εγγώριζαν εξ ιδίων τα της Ανατολής και δεν ήταν δύσκολο να αποτιμούν τη δυτικοευρωπαϊκή ισχύ, εμπορική και στρατιωτική. Ήταν δυνατή μία Ρωμανία (Βυζάντιο) ουδέτερη(ο); Ουδείς ανεγνώριζε το ρόλο αυτό, ούτε οι ενδιαφερόμενοι, τους οποίους το ιδεώδες μιας ανακατάκτησης (reconquista) διακατείχε περισσότερο ή λιγότερο. Ο γεωπολιτικός ορίζοντας της Πόλης, τα «στενά» του Βοσπόρου, ο

Πλειάδα γεγονότων σηματοδοτεί τα τέλη του 13ου και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι., χρονική περίοδο του Πανσέληνου

έλεγχος της Θεσσαλονίκης, πρωτεύουσας των Βαλκανίων όπως πάντοτε, μέχρι την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, αλλά και σήμερα, η ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, οι δρόμοι, χερσαίοι και θαλάσσιοι, προς την ασιατική ενδοχώρα, όλα εν πάση περιπτώσει, συνιστούσαν ένα δέλεαρ ισχυρότατο για τον βουλόμενο να έρξει της Μεσογείου.

Φεουδαρχία και γραφειοκρατία

Είναι περισσότερο από έκδηλη, καθόλη την παλαιολογική περίοδο, η τάση των μελών της άρχουσας τάξης, λαϊκής και εκκλησιαστικής, να μειώσει την απόσταση από τον αυτοκράτορα, σύμβολο της πραγματικότητας της εξουσίας του κράτους (δηλ. της Ρωμαϊκής αρχής). Η απόκτηση οικονομικής ευρωστίας, κυρίως μέσω των αυτοκρατορικών προνομίων και αυτονομίας στη διαχείριση των κοινών, επιτρέπει στους ευγενείς να μετέχουν ολόενα και αποτελεσματικότερα στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων αποδυναμώνοντας έτσι την ισχύ του κράτους και των μηχανισμών του. Φεουδαρχία και γραφειοκρατία: δύο αντιλήψεις αντιμαχόμενες αλλά και παραπληρωματικές συνιστούν την πραγματικότητα των αιώνων πριν από την Αλωση. Ο βασιλεύς και αυτοκράτωρ των Ρωμαίων επιχειρεί να διατηρήσει τον έλεγχο των μηχανι-

σμών μέσω του γραφειοκρατικού δικτύου ως απόλυτος μονάρχης αλλά ταυτόχρονα είναι ο ηγεμόνας της Ρωμανίας, επικεφαλής μιας αυξομειούμενης ομάδας ευγενών, που η ιδιότητά τους αυτή τους έλκει υπέρ της εξουσίας του κράτους, του οποίου όμως είναι οι εκπρόσωποι, εφόσον βρίσκονται επικεφαλής των μηχανισμών του. Αποδίδουν τον οφειλόμενο όρκο πίστωσης προς τον ηγεμόνα όπως όλοι οι Ρωμαίοι πολίτες/υπάκοοι λαμβάνουν όμως με τη σειρά τους όρκο πίστωσης από τους υπ' αυτούς. Διπλή υποταγή σε ένα σύστημα, του οποίου προϋπόθεση είναι η εν Χριστώ τω Θεώ μοναρχία. Οι καιροί επιβάλλουν, όμως, χαλαρούς δεσμούς εξάρτησης, ενώ οι υποστηρικτές ενός άκρατου συγκεντρωτισμού σε όλες τις εκφάνσεις των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών επιλογών δεν παύουν να υπάρχουν: από τον Θωμά Μάγιστρο και τους Θεσσαλονικείς φίλους του, σύγχρονους του Μανουήλ Πανσέληνου, ως τον Θεόδωρο Μετοχίτη, στην Κωνσταντινούπολη, εξαιρετο λόγιο αλλά αργυρώνητο πολιτικό.

Πλειάδα γεγονότων θα σηματοδοτήσει τα τέλη του ΙΓ και το πρώτο μισό του ΙΔ αιώνα: Η Ένωση της Λυών, η πλήρης χειραφέτηση των Σέρβων, ο ιδιότυπος «ηγεμονικός» ρόλος της Γαλλίδας αυτοκράτειρας Ειρήνης Παλαιολογίνας, τον οποίο ωστόσο έχουν σχετικά αβασάνιστα υπερτιμήσει οι ιστορικοί, ο ανταγωνισμός των Ανδρονικών Β' και Γ' Παλαιολόγων για την εξουσία, κ.τ.λ. για να μη ξεχάσουμε ακόμη τη στάση

των λεγόμενων «Ζηλωτών» στη Θεσσαλονίκη και στην υπόλοιπη Μακεδονία, και τέλος η σιωπηρή πανώλη του 1347/8. Διαδοχικά και όχι ευκαταφρόνητα πλήγματα εις βάρος της μοναρχίας, του κράτους και αυτής καθ' αυτής της ρωμαϊκής επικράτειας. Περί τα μέσα του ΙΔ αιώνα, οι Ρωμαίοι, όπως γράφει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, παλατιανός χρονογράφος, είχαν γίνει ισκιοί των εαυτών τους, μαυροφορούσαν, και οι φορολόγοι δεν εύρισκαν από ποιον να εισπράξουν τέλη και φόρους...

Στις πιεστικές αυτές συγκυρίες, ανθεί, με κέντρο τη Μακεδονία, η Τέχνη. Ονομάστηκε «αναγέννηση» σε αντίθεση με το συντηρητισμό της Κωνσταντινούπολης. Μάλλον είναι λανθασμένη απόδοση που δεν βοηθεί την κατανόηση μιας ανησυχητικής επικαιρότητας και των αναζητήσεων των ανθρώπων. Το αποδεικνύει το σύνολο έργο της Μακεδονικής Σχολής και βέβαια του Μανουήλ Πανσέληνου.

Βιβλιογραφία:

Α. Μαυρομάτης (επιμ.) «Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του» (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών) Αθήνα 1999.

Αγγλική Λαϊόν, «Peasant society in the late byzantine empire», Princeton, N.J. 1977

Α. Μαυρομάτης, «Οι πρώτοι Παλαιολόγοι, Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας», Αθήνα 1983.

Τον ΠΑΡΗ ΓΟΥΝΑΡΪΔΗ

Ερευνητή στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρυμαίου Ερευνών

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΪΛ Παλαιολόγου στον αυτοκρατορικό θρόνο (1259) ήταν κοινή απόφαση της βυζαντινής άρχουσας τάξης, λαϊκών και εκκλησιαστικών. Ανάμεσα στα ελάχιστα μέλη της που δεν συμφωνούσαν να παραμεριστεί ο Ιωάννης Δ' Λάσκαρις, ο κατά το δίκαιο της διαδοχής νόμιμος κάτοχος της αυτοκρατορικής εξουσίας, ήταν και ο πατριάρχης Αρσένιος, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί (αρχές του 1260). Μόνο δύο ιεράρχες τον ακολούθησαν όμως πολλοί μοναχοί θεώρησαν την απομάκρυνσή του παράνομη και ξεκίνησαν εκστρατεία κατά της πολιτικής εξουσίας. Η επάνοδος του Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο (Μάιος-Ιούνιος 1261) δεν έοβησε την αντιπολιτευτική διάθεση. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τις δυνάμεις του κράτους της Νικαίας (25/7/1261), σε συνθήκες λαϊκής εξέγερσης, που προκλήθηκε από την τύφλωση του Ιωάννη Δ' με διαταγή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η',

ο πατριάρχης αφόρισε τον κάτοχο της πολιτικής εξουσίας. Η καθαίρεση του Αρσενίου (1264) από μια σύνοδο υποταγμένη στη βούληση του αυτοκράτορα προκάλεσε έντονη αντίδραση: μοναχοί, με το σύνθημα *μη άψη, μηδέ θίγης*, πόρτα - πόρτα, ζητούσαν από τους πολίτες να αποφύγουν κάθε επαφή με την επίσημη εκκλησία και όσους είχαν συμφωνήσει στην αποπομπή του πατριάρχη. Ήταν η αρχή του κινήματος των Αρσενιατών, το οποίο κράτησε μισό περίπου αιώνα και συντάραξε τη βυζαντινή κοινωνία. Ο αυτοκράτορας έλαβε σκληρά κατασταλτικά μέτρα για να καταπνίξει τις αντιδράσεις των Αρσενιατών.

Την τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στην εκκλησία επέτειναν δύο ακόμη γεγονότα. Το ένα ήταν η άνοδος του ιερομόναχου Ιωσήφ, πνευματικού του Μιχαήλ Η', στον πατριαρχικό θρόνο (28/12/1266). Η τοποθέτηση του Ιωσήφ επικεφαλής της εκκλησίας προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Αρσενιατών, γιατί την θεωρούσαν παράνομη και τον ίδιο αφορισμένο από τον πατριάρχη Αρσένιο. Το άλλο ήταν η ένωση των εκκλησιών, της βυζαντινής και της ρωμαϊκής, στη σύνοδο της Λυών (1274), γεγονός που συγκλόνησε τη